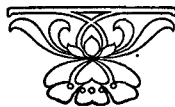


פירוש לכתבי הקדש

מאת אבי המדקקים והפרשנים
ר' יונה הספרדי אבן ג'נאה

מלקט ומקדר ע"י
א. ז. רבינוביץ



תל־אביב, תרפ"ו.

דעת - אתר לימודי יהדות ורוח

הקדמת המלְקָטָה*.

ר' יונה הרוסא „בעל הכנפים“, או כמו שנקרא בערבית – אבולואלִיד מרואן** (אבן ג'נאח (אבן ג'נאח פירושו – בעל הכנף), שאת באוריו לתנ"ך, אנו נותנים בספר הזה, לא נודע מתי נולד ומתי מת. רק זאת אנו יודעים שהוא היה בן דורו של ר' שמואל הנגיד ובשנת ד' אלפים תשע"ב (1012) גלה מקורדובה והוא היה אז כבר איש בוגר. לפי עדות הראב"ע חבר ר' יונה בערבית עשרה ספרים בחקירת הלשון העברית ובפירושי התנ"ך על פי הפשט, ובמקצעות אלה עלה על כל שקדמוהו***). אבל הספרים האלה אבדו, לא נשאר מהם רק אחד בן שני חלקים: ספר הרקמה (שהוא ספר ד קדוק) וספר השרשים, ור' יהודה אבן תבון, אבי המעתיקים, תרגמם לעברית, לבקשת חכמי לונדל בשנת ד"א תתקל"א, והיו טמונים בכתבי יד, ורק בשנת ה"א תרט"ז הוציא ר' דוב גולדברג והמגיה רפאל בן שמעון קירכהיים את ס' הרקמה, ובשנת ה"א תרנ"ג הוציא לאור רב"ז בכר ז"ל בברלין את ספר השרשים עם תקונים לספר הרקמה.

שתי מגמות היו לר' יונה בעבודתו, אשר לה הקדיש כל ימי חייו וכשרונו הגדול – בינה במקרא ע"פ עמק פשוטו וחקר הלשון העברית. התנ"ך היה בעיניו, כמו אצל כל יהודי תמים ונאמן, ספר קדוש, ומהנוסח שקבעו חכמי המסורה לא חשב לשנות. ואולם חקירת הלשון העברית ושמושה היה בעיניו מקצוע אוטונומי לגמרי, שאיננו יכול להיות כפות לנוסח התנ"ך. אם שני המקצעות הללו – התנ"ך וחקר הלשון – מסייעים זה לזה – מוטב, ואם לאו, יתקיימו זה לברדו וזה לברדו, ואפילו כשיש נגודים ביניהם. מהנגודים

* כמעט הכל לקוח מ,חיי ר' יונה' שכתב רב"ז בכר בעברית. והגני סופר כאן את הדברים ער כמה שאפשר בלשוננו, כי יקרה לנו לשון המורה הגדול הזה, ובפרט שזהו הספר היחיד שכתב עברית, ומלבד זאת הספר הזה וכן ספר השרשים וספר הרקמה כבר היו זיקרי המציאות, ולרוב קשה להשיגם.

** וזוה נשתבש שמו לר' מריונם.

***) ובפבור זה נקרא אח"כ בשם הכבוד, המלמד הגדול יע' צונץ צ. ג. ע' 118.

לא צריך להעלים עין, אדרבא, כדאי לגלותם, אבל אין הנגודים באים לבטל לא את התנ"ך ולא את חקירת הלשון. ויש שעל ידי חקירותיו בלשון הוא מגלה חדשות ונצורות בפשט המקרא.

את חכמי התלמוד העריץ מאד וכן את תרגומי אונקלוס ויונתן, את בעלי המסורה, שנתנו נפשם על העמדת הנוסח, ואת הגאונים, ביחוד את רב סעדיה הפיתומי, את רב האי ורב שרירא, אבל לא נתבטל משום אוטוריטט, וכשמצא פירוש יותר נאה לא כחד תחת לשונו בהחזיקו בכלל שיסדו חז"ל: פסוק אחד יוצא לכמה טעמים.

דרכו של ר' יונה היה להעזר מהלשונות השמיות מהארמית וביחוד מהערבית וגם מלשון המשנה והתלמוד. בדרך זו אמנם אחזו גם חכמי התלמוד והגאונים, ביחוד רב סעדיה, אבל ר' יונה הביא שטת ההשוואות למדרגה מפותחת יותר.

מאד מאד הרחיב ר' יונה את ביאור מלות המקרא על ידי הלשונות הקרובות ללשון המקרא כמו שאמר בהקדמתו (רקמה דף IIIV למע 6) „ומה שלא אמצא עליו עד מן המקרא אביא עליו עד ממה שיזדמן לי מן המשנה והתלמוד והלשון הארמי... ומה שלא אמצא עליו עד מן מה שזכרתי ואמצא עליו העד מן הלשון הערבי לא אמנע להביא עד מן הגלוי ולא אזהר מקחת ראייה מהנראה ממנו כאשר יזהר מזה מי שדעתו חלושה והכרתו מעטה מאנשי דורנו זה, לא כל שכן מי שהראה מהם הכשרות והתעטף ברדיד החסידות עם מעט הבנת אמתת הדברים“. מדבריו אלה ידענו כי בעיני רבים מבני הדור ההוא בספרד נחשב כמעל בקדש אם הואיל איש לפרש מלות המקרא על פי מלות דומות להן בשפת נכר היא לשון ערב. מקור המחשבה הזאת היתה היראה פן יאמרו דברי קדש צריכין לדברי חול לפרש אותן. המחשבה הזאת נשתרשה בלב בני ישראל אשר בספרד והיא מנעה את ר' מנחם בן סרוק מלהביא במחברתו מלות דומות מלשון ערב והיא גם היא ניכרת בספרי ר"י חיוג אשר כתב את ספריו בלשון ערב ואשר כל תורתו בדקדוק הפעלים הבלתי שלמים על דקדוק לשון ערב נוסדת, ובכל זאת אף פעם אחת איננו מזכיר ששתי הלשונות קרובות זו לזו ואיננו סומך משפטו על משפט הלשון הערבית. ר' יונה לא חש למחשבה הזאת והלך בדרכי גאוני בבל ואנשי אפריקי אשר לא בושו מלפרש דברי המקרא על פי לשון ישמעאל, ובעבור שדרך זה חדש היה בעיני בני ארצו וכמעט למינות נחשב, האריך בהקדמתו לדבר על זה ולהביא ראייה מחכמי התלמוד ז"ל שגם הם פירשו כמה פעמים מלות המקרא על פי לשונות נכריות, וכבר בספרו הראשון בהביאו ראייה על פירושו למלת הזכו (ישעיה

א' ט"ז) מלשון הערב. הצטדק לפני קוראיו בדברים האלה (ס' הרקמה דף 140): „זכרתי בהזכו מה שלא אמרו אחד מהעברים לפני ואקוה כי כשיראה איש מהענוים מה שזכרתי משמושי הערב בכמו מלה זאת לא ידינני לחובה, כי לא הבאתי עדות מלשון הערב לקיים דעתי בדבר ולא בעבור שלשון העברית נצרכה לעזר לשון הערב, כי אם בעבור מה שזכרתי לך שהרבה מהעברים לא הסכינו לשמוע דבר כמוהו ויראתי שלבם ימהר לדונו לחובה“.

המדקדקים והמפרשים שבאו אחרי ר' יונה, כמו הראב"ע והרד"ק ועוד לקחו מספרי ר' יונה. פעם הזכירו שמו ופעם מבלי להזכיר את שמו (הר"ש פונזנסקי ז"ל כותב, כי כך היה דרכם של הקדמונים*), אבל רוח חכמי התלמוד בודאי לא היתה נוחה מזה). והרבה דברים עוד נשארו במקור, שלא הספיקו לנצל אותם.

חשבתי בלבי כדאי שיהיה המבוע הראשון – פירושי ר' יונה – גלוי ועומד לפני כל ההוגים בתנ"ך, ולא ישכח שם הגאון הזה מישראל. ואספתי כל מה שנמצא פירוש לתנ"ך בשני הספרים של ר' יונה וסדרתי ע"פ סדר הכתובים, כמעט הכל בלשון המתרגם הקדמון ר' יהודה אבן תבון (ורק במקומות שלשונו קשה הוספתי בסוגריום מלה או מלות אחדות לבאור). את החקירות האתמולוגיות, שאינן נוגעות לבאורי המקרא, השמטתי. אמנם למלאכה שכוזו נתעורר מלפנים סופר אחד שאסף משהו מפירושי ר' יונה ונדפסו ב„כרם חמד“ חלק ה'. אך הוא לא היה יכול להיות לי לעינים, אחרי שלפי עדותו של הרב"ז בכר ערבב שם את שלו עם דברי ר' יונה ובכלל אסף רק חלק קטן מאד.

בשביל ידיעת מעט מחיי הר"י ג'נאח הנני לתת כאן עוד קטעים אחדים מדברי הרב"ז בכר: „בעיר מולדתו קורדובה זרה בימים ההם אור ר' יהודה בן דוד חיוג', אשר נתן אלהים ברוחו לישר מסלות חדשות בבינת לשון הקדש ואשר ספריו היו ליסוד עולם אשר נבנתה עליו חכמת הדקדוק העברי. מספרי ר"י חיוג' למד גם ר' יונה בימי נעוריו, ואולם אף פעם אחת איננו מזכיר כי לקח מפיו תורה או כי ראה את פניו. מזה נראה ברור, כי לא היה תלמידו, אע"פ שרוב תורתו בחכמת הלשון מר' יהודה למד, כאשר הוא מודה בהרבה מקומות מספריו. החכמים שהוא מזכיר אותם כמוריו ומלמדיו הם חכמי אליסאנה (Lucena): ר' יצחק בן שאול ור' יצחק בן ג'קטילה (ע' באורו של ר' יונה לתה' קמ"ט ט') ועוד אחדים.

* הפאת הפלניאט היתה נפוצה בימים הקדמונים ביחוד בין הסופרים הערבים, ע' גולדציהר

מחפראנישע שפוריען ||-טהיי5, זיישע 278-279.

עיקר תלמודו של ר' יונה היה בחכמת הלשון ובחכמת המקרא. ועם לשון הקדש למד גם לשון ארמית מהתרגומים ולשון המשנה והתלמוד ולשון ערב. הלשון הערבית היתה שגורה בעטו לכתוב בלשון צחות כאחד סופרי הערביים.

אומנותו של ר' יונה היתה חכמת הרפואה, ויהי לרופא נודע בארצו. וגם חבר ספר ברפואה (שאבד ואיננו). גם העמיק בחכמת ההגיון ושמות אפלטון ואריסטו שגורים בפיו. בהקדמת ספרו הראשון הוא ספר ההשגה (שאבד) מזכיר דברי אריסטו: „ריב לאמת עם אפלטון ושניהם אהובינו, אבל האמת יותר חביבה עלינו“. והמאמר הזה בפתח ספריו יעיד על מדת נפש ר' יונה הגדולה במדותיו, והיא אהבת האמת, בלי משוא פנים.

עוד בשבת ר' יונה בקורדובה החל לבדוק את ספרי ר' יהודה חיוג'... אבל לא השלים מלאכתו זאת אלא אחרי אשר גלה מארצו. וסבת גלותו היו ימי הצרה אשר באו בשנת תתשע"ב (1012) על קורדובה, הם ימי חירום בספרד. ועבר הרבה זמן עד שהיה יכול לגמור את ספרו.

הספר הראשון שלו הוא ספר ההשגה (או ספר התוספת). כולו נבנה על יסוד שני ספרי ר' יהודה חיוג' – ספר אותיות הנות וספר אותיות הכפל. בספרי חיוג' אלה מצא ר' יונה דברים רבים אשר שגג בהם ר' יהודה או דברים אשר נעלמו ממנו. ובמשך השנים רבו השגותיו, אבל לא אבה להוציאם החוצה (בודאי ירא מקנאת מבקרים), אך אחרי מלאת ימים רבים בקש ממנו אחד מרעיו כאח לו ועמו אנשים אחדים מתי סודו לבלתי הסתיר עוד מעשהו, ויואל ר' יונה לשלוח את ספרו החוצה, ובהקדמתו אמר: „ברור בעיני כי לולא קצרו ימי חיי ר' יהודה היה ממלא חסרונות שני ספריו... ואנכי, אע"פ שהשיבותי עליו, לא השיבותי אלא במה שלמדתי ממנו ובמה שהורוני ספריו“ ור' יונה מונה שבתי ספרו: „האלהים יודע כי לא התרפיתי במלאכתי וחזרתי על כל המקרא שמונה פעמים לקבץ המלות האלה וספרי מכיל יותר מחמשים שרשים אשר לא הזכירם ר' יהודה (ומונה עוד דברים רבים) וזולת אלה הרבה תועליות, מלבד הדברים האלה אשר מניתי.“ אז יצא כנגדו ר' שמואל הנגיד שחרה לו מאד על אשר תפס ר' יונה את רבו (ר' יהודה חיוג'). וחבר הרבה ספרים שבהם בקר קשה את ספרי ר' יונה. ואולם ר' יונה לא היה מאלה ששומעים חרפתם ואינם משיבים. אמנם הוא לא הזכיר אף פעם את שם ר' שמואל, אבל מתוך דבריו ניכר שאליו נתכון, ועקיצותיו היו מכאיבות מאד.

מהגרגרים המעטים שנשארו מסברותיו ופירושיו של ר"ש הנגיד בלשון המקרא וחקיה, נראה כי גם הוא כר' יונה הלך למעלה והשכיל בדרך אשר

סלל להם חיוג' רבם, אבל שניהם בריבם זה את זה עברו גבול חלפו חק... ואולם סוף הריב מגיד על תחלתו, כי בראותנו שאחרי עבור סער המחלקת הפליא ר' יונה לעשות ולכלות את מלאכתו בחכמת לשון הקדש וכתב חבורו הגדול (ספר השרשים והרקמה), העומד לנס לדורות הבאים, נדע כי לו היתה הצדקה, והוא היה האיש הראוי להשלים מה שהחל חיוג'... והמחלקת הזאת הביאה לו תועלת רבה, כי היא העירה אותו לגבר חילים ולהשתלם בחכמתו. סוף סוף גם איבתם גם קנאתם (של החולקים) כבר אבדה, אבל מדברי ריבותם היה לדורשי שפת עבר חלק לעולם".

בשכונתו בסרקסטה נמצאו אנשים אשר היו מבזים אותו ואת כל העוסקים בחכמת הלשון הם המתגאים בחכמת התלמוד אשר אחד מגדוליהם מבני דורו של ר' יונה אמר „שחכמת הלשון הוא דבר שאין לו טעם והעסק בה אין בו תועלת ולא הנאה ובעליהם יגעו לריק ודורשה עמל לבלי פרי שישג ממנו". לאנשים האלה יגיד ר' יונה את פשעם בהקדמת חבורו הגדול לאמור (ס' הרקמה דף v למע 3): „הם לומדים מה שלומדים מן התלמוד מוטעה וגורסים מה שגורסים ממנו מסוף..... וכבר גרם זה לרובם להקל גם כן במסורת המקרא וההפרש אשר בין הקמץ והפתח ומלעיל ומלרע אבל חכמת השמוש והדבור היא להם מן הדברים אשר מנחשים בהם וכמעט שלא ישימוהו מן האפיקורסות". לאנשים האלה המתגאים במזער אשר יבינו מן התלמוד יאמר ר' יונה כי לא כן עשו גדולי גאוני התלמוד ר' סעדיה גאון ור' שמואל בן חפני אשר השתדלו להכיר חקי הלשון, ולהם הוא מראה לדעת כי גם חכמי התלמוד הקדמונים ז"ל מקפידים על דקדוק הלשון ונוזהרים בו ובנו על יסודו את טענותיהם. והאנשים קצרי הדעת האלה, מבזי חכמת הלשון, גם על כל פירושי המקרא הנוטים מעל הנמצא במדרש הקדמונים הרחיבו פה וגם בעבור פשטיו החדשים בביאורי המקראות נעשו לר' יונה לאויבים אף על פי שגם לדעת רז"ל אין מקרא יוצא מדי פשוטו ואף על פי שגם הגאונים ר' סעדיה ור' שמואל בן חפני רודפי הפשט היו בפירושיהם על המקרא. וגם בזה ישפוך עליהם זעמו (שם, שם) בהקדמתו לאמור: „כי רבים מן המקנאים באנשי החכמה בזמננו זה ומלבד בארצנו מביאה אותם הקנאה בהם עם הסכלות להתעולל עליהם בענין נפלא יחדשוהו ובפירוש נחמד יפרשוהו, בזולת הדברים התלויים במצות, ממה שאיננו בדברי המדרש וההגדה, והם אומרים זה חולק על מה שאמרו רבותינו ומגדילים זה עליהם ומנשאים אותו ומבהילים בו נגד עמי הארץ... ויותר נפלא ומגנה מזה ממעשיהם ונגלה מסכלותם מה שהם תופשים עלינו, עדת המפרשים ספרי

האלהים, בהביאנו עד מן המשנה בעבור שהם מגנים אותה במה שנמצא בה ממלות יוצאות חוץ להקשת הלשון... וגרמה זה עצלתם ופתיותם והתעלמם ממה שנפל במקרא מכמו הזרות הזה עם רובו ומיעוט הקצתם והתעוררם לו". ובדבר האחרון הזה מאריך ר' יונה להביא ראיותיו להורות כי הלשונות הזרות אשר במשנה אינן טעיות כמו שחשבו העקשים ההם ואינן יוצאות מכלל מנהגי לשון המקרא; ובאחרית דבריו הוא אומר (שם, שם): „ואני עוזב האנשים האלה להתגאות באולתם וחסרון מוסרם ושב אל מה שיש בו תועלת בעזרת האלהים“.

ואלה הם דבריו של רב"ז בכר (שטרח ועמל הרבה בהוצאת ספר השרשים של ר' יונה ובתקון תרגומו וכן בתקון תרגום הרקמה) על אדות עבודתו הכבירה של ר' יונה: „כל ימיו יגע ומצא ועד זקנה ושיבה הכין לבבו לדרוש המקרא וללמד בישראל חקי הלשון ומשפטי המליצה. מפרי חייו אכלו ושבעו הבאים אחריו מדור לדור, ושמו עומד היום לנס לכל ההוגים במקרא, וכל החפצים להכיר דרכי לשון הקדש“.

כדאי לציין שרבנו בחיי בהקדמתו לספרו „חובת הלבבות“ בהזכירו את הספרים אשר יש בהם ביאור עניני לשון המקרא והדקדוק והשמוש, מלבד בעלי המסורת אינו קורא בשם כי אם ספרי בן ג'נאה.

תולדות ר' יונה ודרכי לימודו נכתבו בפרוטרות ע"י רב"ז בכר בשלשה ספרים אחד בעברית ושנים בגרמנית, מלבד מאמריו בגרמנית על אדותיו בספר (הספרות העברית) של „ווינטר אונד ווינשה“.

המל"קט.

ניסן תרפ"ו.